

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

53.P.13.

Coll. No. 496.

(a) Apatnikādhānāgni hōṃ
Title (b) Nitya hōṃavidhi

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 496 Subject : Vedant.
Title : (a) Apatnikādhānāgnihoṭrādi nirmāṇa
(b) Nitya homa vidhi.
Author : — Scribe : Sankara Bhatta
Date of the work : — Date of the Ms. : —
Place of the work : — Place of the Ms. : —
Size : 7.5" by 5" Extent : 5 fol.
Language : Sanskrit Script : Devanāgarī
Remarks : —

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अधापत्नीकाधाननिर्वायः ॥ ॥ आहिताग्नेर्ज्यैष्ठ्यसर्वर्णपत्नी
मृताश्रोताग्निनिर्दग्धया ॥ आहिताग्निमग्निनिर्दहंतियज्ञपात्रेश्वेत्यग्निपुत्रपा
त्रकरणकदाहेनाहिताग्निशरीरसंस्कारविधावाहिताग्निपदेलिंगस्याविवक्षि
तत्वात्त्रिधा अप्याहिताग्निपदेनोक्तेः ॥ तां च श्रोताग्निनिर्दग्धा अधपत्नी कोप्य
ग्न्याधानं कुर्यात् ॥ तदुक्तं भारद्वाजसूत्रे ॥ तयोर्थः पूर्वो म्रियेत तस्याग्नित्रेतायां
पितृमेधः संपद्यत इत्युक्तं क्रम्यदारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्या धेयं कु
र्वादिति ॥ अस्यार्थः ॥ दारकर्मसंभवे आधानस्य संभवात्तन्निष्पन्ना अग्नयो न
केवलमात्मार्था आत्मदाहार्थार्थीः ॥ किंतु पत्युर्था अपि ॥ दारकर्मा संभावनायां
त्यात्मार्यमात्मदाहार्थमेवेति ॥ अग्न्या धेयं चापूर्वाधानं तस्य तत्रैव शक्तेः ननु पुनरा
धेयं ॥ पुनराधेयपदस्य कर्मेति खंचनत्वात् ॥ तदुक्तं श्रीरामांडारभाष्ये ॥ अग्नीनां
संभारविधानेन स्थापनमग्न्या धेयं ॥ पुनर्विधानांतरेण स्थापनं पुनरा
धानं तस्यैवं गुणविकार इति ॥ एवं चापस्तंबेनांगनाशे पुनराधेयविधिर्भु

कः सौमनाया अंगत्वपक्षे अंगशब्देनैवांग नोक्तेः ॥ ततश्च न द्वाख्यानैयद्वीरामा
 डारभाष्ये उक्तं उपदेशः पत्नीयज्ञांगं नमरपौगविकरतेति ॥ तस्मिन्मन्त्रे पत्नी
 मरणोप्यसर्गेष्टिपूर्वकपुनराधेयाद्यजमानात्सर्वप्रतीतायाः पत्न्या अङ्गिनिर्दि
 होनास्तीति गम्यते ॥ एवं च सति यत्रिकांडमंडनेनोक्तं ॥ पुनः परिणयाधाने स्वामि
 ने यदि सिध्यतः ॥ पत्न्यै मृतायै श्रोताग्निरदद्यान्निर्मथ्यमन्यथा ॥ तथैवानेक
 भास्मिन्मन्त्रे कातत्र म्रियते ॥ नेष्टे तु न विवाहं चेन्निर्मथ्ये तैव तांदहेत् ॥ किंचेताव
 दिहाप्यस्ति दग्धानिर्मथ्यवन्निना ॥ उत्सर्गेष्ट्यात्यजेदग्नीन्युनस्तानादधीतचे
 ति ॥ तत्र यद्यपि निर्मथ्ये तैव दाहुरिति पक्षो विवाहासंभवमात्रविषयइत्यापाततो
 भाति ॥ तथापि श्रीरामांडारभाष्ये उत्सर्गेष्टिपूर्वकपुनराधेयस्य पत्न्या अंगत्व
 पक्षे एनोक्ते स्तद्विषय एव निर्मथ्यनियमः ॥ पत्नी प्राधान्ये तु नेष्टे तु न विवा
 हं चेदित्यपि पक्षे श्रोताग्निरिव तांदग्धाग्न्याधेयमात्रं नोत्सर्गेष्टिर्नवापुन
 राधेयमिति त्रिकांडमंडनग्रंथाविरोधः ॥ अतएवाग्रे त्रिकांडमंडनेन भरद्वाज

मतमुक्तं ॥ एकाकीवादधीताग्नीविवाहश्चेन्न सिध्यतीति ॥ तदपि दारकर्मणि
 यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयमित्येतद्भरद्वाजस्त्वमत एवोक्तं ॥ न चेत्तदप्यग्रे
 तत्र त्रिकांडमंडनेन निरस्तं ॥ एकाक्याधानपक्षस्तु कर्मदीपे निराकृत इति ग्रंथे ॥
 सत्यंतदप्यग्रे निरस्तमेव ॥ पूर्वार्धे परित नो हि सार्धश्लोक एव पश्यते ॥ जुक्ल
 ये मृतस्त्रीकाः कुशापत्नी समन्विताः ॥ जुहोति नमृतस्त्रीका एकाकी पूर्व
 वद्विषु ॥ भरद्वाजमतं चैतत्कर्मदीपे निरूपितमिति ॥ अन्ये मृतस्त्रीकाः कु
 शापत्नी समन्विताः जुक्लति अग्नि होत्रहोमादिकुर्वन्ति ॥ एवमुक्ते पूर्ववन्हीनं
 स्वर्ग्यजुदुयादित्याशंकोक्तं ॥ जुहोति नमृतस्त्रीका एकाकी पूर्ववद्विषुति ॥
 एकाकी कुशापत्न्यसमन्विताः ॥ ततश्च पूर्ववन्हीनमृतायै स्त्रियै दत्त्वा कुशा
 पत्न्या सह ध्यायाग्निरहोत्रादिहोमं कुर्वन्ति ॥ तदस्मिन्नर्थे भरद्वा
 जस्त्वमतं तस्य नुपसंहरति ॥ भरद्वाजमतं चैतत्कर्मदीपे निरूपितमिति ॥

कर्मदीपः कर्मप्रदीपः कात्यायनछंदोगपरिशिष्टं ॥ तदुक्तं कर्मप्रदीपे ॥ मृतायामपि
 भार्यायां वैदिकं ग्निं न हित्यजेत् ॥ उपाधिनापितत्कर्मयावज्जीवं समापयेत् ॥
 रामो विरुत्वा सौवर्णं सीतां पत्नीं यशस्विनीं ॥ इजे बहु विधैर्यज्ञैः सह भ्रातृभि
 र्चिंतयति ॥ अतश्च एका क्मा धानपक्षस्तु कर्मदीपे निराकृत इति यत्प्रागु
 क्तं तत्कुरापत्नीरहितस्याधानाधिकारपरं नरद्वजस्तत्र नैवेद्यं परं ॥ एवं चास्म
 क्तव्यवस्थायां न कोपित्रिकांडमंडनग्रंथो विरुध्यत इति सिद्धं ॥ अतएवोज्ज्वलायां पत्न्या अंग
 त्वपक्षे उक्तं ॥ ननु पत्नीवत्तस्याग्निहोत्रं भवति युक्तमेयज्ञमन्वासात्तादृशादिना कर्मणाः पत्नी
 त्ववचनात्तदभावे कर्मैव न संवर्तते ॥ नैव कर्म न संवर्तते ॥ अंगत्वे तु संवर्ततस्यात् ॥ कुतः अस्या
 ग्निहोत्रे मेयज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्वव्यापनान्न पत्न्यास्तथा त्रीहियवपश्चाज्यपयः कपालप
 ती संबंधानीति तस्याः प्रसिद्धांगसमभिव्याहाराच्च तत्तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्व
 तिनपत्नी ॥ यथा वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीताग्निहोत्रं जुहुयाद्दशैर्पूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गका
 म इत्यादिबहुचै नोक्तं ॥ तस्मादपत्नी कोप्यग्निहोत्रं भाहरेदिति ॥ किंचोद्यतमेतत्कल्याणं

2

केन होमकालं तानदाश्चलायनाचार्यः ॥ सत्यद्विलोचनैरवौ सायं च जुहुयुस्तथा ॥ अथ प्रातर्हुने न्नि
 त्यमुदतर्कमथाविधि ॥ विप्रः स्मार्ताग्निरेकाग्नावग्निमानग्निषु त्रिषु ॥ आहिताग्निश्च यज्जाचैव बहुचो
 योऽग्निषु त्रिषु ॥ हुने द्वाहवनीयेनैतत्रैव जुहुयाद्द्विजाः ॥ नित्योच्यते रवाविलम्बत्रविशेषमाह कात्यायनः
 कर्मप्रदीपे ॥ यावत्सम्यङ्नाव्यंते न भस्मृताणि सर्वतः ॥ लोहितत्वं नापैति तावत्सायं जुहुयुः ॥ उदिते के इ स न
 तिरोषमाह मनुः ॥ लेखामात्रस्तद्वदेत रश्मिस्तु समन्वितः ॥ उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 अथ चोदितस्य प्रागवधिः ॥ तस्येनोत्तरावधिस्तु अद्रिकायां कात्यायनः ॥ हस्तादूर्ध्वं रश्मिर्नोदिरिति तान्नग
 छदि ॥ तावद्येमविधिः पुण्येनान्योऽप्युदित होमनां ॥ एवमुरखकालवचनबलाद्यो वन्नोपैरतिरक्तिमातावत्साम
 मित्याविमुरखकाल इति निर्णीते यदाश्वलायनसूत्रमुक्तं ॥ प्रदोषांतो होमकालः संगवांतः प्रातस्तमति
 नीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयादिति प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थं गौपाकालपरं ॥ अत्र संगवांतं ते यस्य स सं
 गवांत इति ॥ प्रदोषांत इति तु प्रदोषांतान् इति वृत्तौ व्याख्यातं ॥ तदाह स्मृतिरूपेणाचार्यः ॥ पश्चादस्तमया
 कालो यो भवेत्तस्मिन् हुतं ॥ स सायं होमकालश्च प्रदोषांत उदाहृतः ॥ यस्तु खण्णशिकाकालः पश्चादेवोद
 याद्वे ॥ स होमकालो विप्राणां संगवांत इति स्मृतः ॥ चतुर्गृहीताज्यं होमश्च मनोज्योतिरिति मनस्वत्या ॥
 तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ॥ नित्यं होममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयाद्दशरात्रां दूर्ध्वं पुनराधानं
 कुर्यादिति ॥ चतुर्गृहीत होमं च कृत्वा तीत होमः कार्य इति प्रयोगपारिजाते ॥ यत्तु मानवगृह्यं ॥ अथ यदि गृ

रैः पत्न्या भावेऽधिकारं वदतिः भरद्वाजस्तवत् ॥ अथ यद्यपत्नी कस्या दुष्प्रभाया तस्य संस्कार
 औपासनाग्निहोत्राभ्यामिति ॥ तथा च नलकारकल्पे जौमिति ॥ आहिताग्निश्चेत्पूर्वजायाभिये
 ततां निर्मथ्येन दहेत्संतपनेन वेति ॥ तथा सूर्येणाहिताग्निं पत्नी चेत्याश्वलायनः ॥ किंचाचा
 रोप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कथं विभंडकभीष्मादीनां ॥ यथा भगवतो दाशरथेः ॥ किं
 च ॥ सहाधिकारेऽपि पत्न्याः यजमानसाम्यं तावन्नास्तेव ॥ यावदुक्तमासीद्ब्रह्मचर्यं मनुष्यत्वा
 दिति ॥ तस्मात्सिद्धमभावेऽपि पत्न्याः कर्मणो निवृत्तिः सिध्यतीति ग्रंथेन ॥ तथा पस्तंबेन जाया
 याः प्राधान्यपक्षोक्तः ॥ जायापत्योर्विभागो न विद्यते पाणिग्रहणादिसहसं कर्मसु तथापु
 ष्यकुलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ न हि भर्तुर्न प्रवासे स्त्रियानैमित्तिके दाने एतानुपादशंतीति ॥ एवं
 च श्रुतिव्यवस्थायां सत्यां यत्तस्मादपत्नी कोऽप्यग्निहोत्रमाहरोदसैतरेषां ब्राह्मणभाष्यकृता व्या
 स्यान् कृतं पूर्वमृतायाः पत्न्याः निर्मथ्येन दाहं कृत्वा उत्सर्गेष्टु कृत्वा पुनराधेयं कुर्यादिति ॥ तदा
 पस्तंबस्तत्र मूलकृत्वा तस्य च श्रीरामांडारभाष्यकृतं व्याख्यानं सरणो न प्रवृत्तेस्तद्धरेन पत्न्यंगत्वं
 पक्षपरमेव ॥ भरद्वाजस्तत्र नुपत्नी प्राधान्यपक्षपरमिति सर्वान्निरवयं ॥ ॥ इति शंकरभट्ट
 कृते दैतनिर्णयेऽपत्नीकाधाननिर्णयः ॥ ॥ अथानिलहोमविधिः ॥ ॥ ॥

दि०

ह्येनोसायं प्रातर्होमयोर्द्वयं होतारं नाधिगच्छेत्कथं कुर्यादसायमाहुतेः प्रातरहुतिर्नास्तीति ॥ आप्रातरहुतेः
 सायमिति ॥ यच्च बोधायनः ॥ आसायं कर्मणः प्रातरप्रातः सायकर्मणः ॥ आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणां पा
 र्वणांतरादिति ॥ तद्वारं तद्विषयमिति प्रयोगपरिजाते ॥ सुदर्शनभाष्ये नुसायं प्रातरनुध्वमिति नित्यहो
 मक्रमविधायिस्तत्र व्याख्यायामुक्तं ॥ सायंप्रातरित्यत्र होत्रकाजानां च नुपत्नीभ्यः पक्षेण मग्निहोत्रानु
 कारित्वा दोषासनस्य ॥ अस्य चारंभो नंतरं रात्रौ वैवयदिनवना ॥ इति नातीताः ॥ अतीताश्चैतरेऽप्युक्तः सायमेव
 ग्निहोत्रवेलायामिति ॥ तदिदमपि नवनाडिकाग्रहणमुक्तं मुख्यकालविधायकत्वासायनवचनबलात्प्रदोषांतो
 होमकाल इत्याश्वलायनस्तत्रोक्तगोणकालपरमेव ॥ अतस्तत्रारंभोक्तिरुक्तेव ॥ यावन्नोपैति राक्ति
 मेतिकासायनोक्तमुख्यकालेऽधिकारे सति गोणकाले आरंभयोगात् ॥ अतएव कल्पपक्षद्वितीयादौ नक्ष
 त्राध्यागोणकालेऽप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि भवतीति श्रीरामांडारादयस्तत्र नुवचनायुक्तं ॥ आधानप्रवृत्ति
 यजमानेवाग्नयस्ति श्रुतेः ॥ अस्याहोममर्थो विवृतस्तेरेव ॥ आधानोत्पन्नानामग्नीनामाभयनारोप्यदृष्ट
 रूपस्य यजमाने समवेतत्वात् पुनराधानादि निस्तस्याश्रयसंपादनमित्यहोमपक्षेऽतिशयं काले नुगतादौ श्रवा
 न्नमन्त्राधिकारे सति कर्तव्याकरणात्प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ॥ तदेतद्भवतु नाम कथंचित्पुनराधानव
 मुक्तसंधाने अपूर्वार्धे निस्तारात्रौ विवाहे सति निष्प्रमाणक एव ॥ वस्तुतस्तत्पुनराधानेषु न संधा
 नेऽपि च न भवत्येव गोणकाले ग्निहोत्रसायंप्रातर्होमोच ॥ यातुश्रुतिः सार्थवादमात्रं ॥ यातुपपात्तिरु

तासाप्युक्तास्वोक्तिविह्वलि ॥ तथा हि आधानेन यजमाने संस्काराधाने पितृस्योत्पत्तिराहवनीयद्वारे
वनकेतला ॥ तदेतद्बदं गीतैव ॥ पुनराधानादिभिस्तस्याश्रयसंपादनमित्युक्ते ॥ होमस्य ह्यश्रयो ना
मन्वेन किं वाहवनीये जुहोतीति श्रुतेः ॥ आहवनीयश्चानुपादेयः कर्मभिरप्रयुज्यमानो दाधानविधिसिद्ध
मैव ग्रहणात् ॥ अन्यथा हि अधिकरणाविरोधात् ॥ ततश्च पुनराधानात्पुनः संधानाच्च सर्वयजमानग
त्संस्कारत्वे पितृवन्मात्रेण कालमात्रसत्त्वेनेवाहवनीयविधानाधिकारोस्तीति न गोणकाले नुष्ठानं
सायं प्रातर्होमानां च न चाकांतहोमनिमित्तं प्रायश्चित्तं युज्यते ॥ अत आधानश्रुतिर्यदाहवनीये जुहोती
ति श्रुत्यप्युक्तं अधिकरणं न्यायं च पर्यालोच्य तद्विरोधादाधानप्रभृति यजमानस्याग्नयइति श्रुतिरर्थवादमा
त्रं न पुनराधानात्प्रागपि सायं प्रातर्होमाधिकारतास्यैकेति सिद्धं ॥ यत्र क्वचिन्मोषकाले ग्निहोत्रानुष्ठा
नमिवाभाति ॥ तद्यथा रात्रौ सुप्तासमाप्तोऽस्त्वं अथ सायमग्निहोत्रं जुहोतीति कावे प्रातर्होमिति ॥
तत्र श्रीरामांडारभाष्ये पक्षद्वयमुक्तं ॥ एकस्तवित्पक्षः एतदनंतरं संतिष्ठते ग्निहोमइत्युक्ते होमंतरये
वेदं सायं होमप्रातर्होमश्चाग्निहोमं गच्छेति ॥ तत्र न कोपि विरोधः ॥ यस्तद्वितीयपक्षः प्रातर्होमश्रु
तेर्वा नागमग्निहोत्रमिति धर्तृस्वामिप्रतीकं गृहीत्वा व्याख्यातं ॥ वावाब्दादंगत्वं पक्षनिवृत्तिः ॥ प्रातरिति
सायमित्यस्याप्युपलक्षणं ॥ अंगत्वं पक्षो हि अथाग्निहोत्रं जुहोतीति प्रातश्चैवेवावध्यत् ॥ तस्मीमग्निहो
त्रं जुहोतीति वत् ॥ सायमग्निहोत्रं प्रातर्होममिति तु निर्देशः ॥ नित्याग्निहोत्रस्य स्वकाले प्रातस्यानुवाद

इति गम्यते इति ॥ एतस्मिन्त्रयपक्षे च वनवलादेव गोणकाले सायमग्निहोत्रानुष्ठानमिति वचनाभावे रात्रौ वि
वाहे गोणकाले नित्यहोमानुष्ठानं युक्तमिति ॥ अत एव श्रीरामांडारभाष्ये आरंभितं ॥ अनंगत्वं पक्षेथ
सायमग्निहोत्रं काले प्रातर्होममिति किमर्थं विधानमिति चेदिति न निरासार्थत्वेन च धर्तृस्वामिभाष्यमस्तार
यतिस्म ॥ अतीतकालत्वात्तयोर्प्राप्तिरतः पुनर्विधानं कालस्येति ॥ तस्य चार्थमाह श्रीरामांडारः ॥ रात्रावु
दवसानीयाया नित्याग्निहोत्रस्योद्धारणकालानामसंभवादरं भानुपपत्तेः ॥ सायमग्निहोत्रस्य प्राप्तिः प्रा
तर्होमस्य च कालसंततवेपि सायं होमस्यातीतकालत्वेनाप्राप्तत्वात्प्रातर्होमस्याप्यप्राप्तेरतीतकालत्वात्
योर्प्राप्तिरिति भाष्यकारनिर्देश इति ॥ सप्तमपटलं ते च केचित्प्रथमाधाने निशायां समाप्ते अस्मा
द्विंशादग्निहोत्रमारब्धव्यमिति वदतीति परमतमुक्ता तदुपणेन स्वमतमुक्तवान् ॥ अन्ये तु होमकाले
ग्न्यहोपक्षरनधिकारवचनाभावाच्चापरेदकः सायमेव आरब्धव्यमिति ॥ अत एव कालाग्र्यनानां अ
पूर्वात्तैरात्रौ समाप्तेन सायमग्निहोत्रमिदं ॥ इयां श्रुतिविशेषस्तेषां पुनराधेयेपिरात्रौ समाप्तेन सायम
ग्निहोत्रमिदमिति ॥ तैत्तिरीयाणामपितु इदमेव न्याय्यमित्यस्माभिरुपपादितमधस्तात्तत्साधकश्रु
तेरर्थवादत्वेनोपपादनेनेति ॥ ॥ इति ह्येतन्निर्णयेशंकरभट्टकृतो नित्यहोमविधिः ॥ ॥

॥ इति नित्य होम निर्णयः ॥

23.

Surat